

Наталія Ротар

Політична участь громадян України у модернізаційних процесах сучасності як відображення особливостей взаємовідносин в системі влада – суспільство

Одним з найважливіших завдань, що стоять перед сучасним українським суспільством є інституційне та мотиваційне забезпечення високого рівня включення громадян у процеси політичної модернізації. Остання передбачає (1) зміну інституціонального середовища – цінностей і норм, якими керуються громадяни в процесі реалізації тієї чи іншої моделі політичної участі; (2) створення політичної системи, заснованої на політичному плюралізмі й конкуренції, заснованої на ефективних дієвих механізмах артикуляції, агрегації й погодження інтересів різних соціальних груп, формування змагальних каналів мобілізації громадян для участі у модернізаційних перетвореннях. Такий підхід передбачає переосмислення суті сукупності владних відносин – з відносин панування/підпорядкування, або суб'єкт – об'єктних відносин, вони повинні перетворитися на відносини суб'єкт – суб'єктні, коли взаємодія влади та громадян відбуватиметься за погодженим розподілом ролей, обов'язків між функціонально та організаційно різними, але рівними суб'єктами владних відносин. Якщо цього не відбувається, то низова активність громадян рано чи пізно знаходить інші, неінституціональні канали реалізації інтересів.

Особливістю українського суспільства є те, що характерна для західних суспільств практика, коли економічна модернізація сама по собі розуміється як сприятлива умова для масової політичної участі, оскільки володіння більшими економічними й когнітивними ресурсами сприяє переходу від цінностей виживання до цінностей самовираження, ускладнюється посиленням, іноді вирішальним, значенням факторів політичного та ідеологічного характеру, які не сприяють консолідації суспільства навколо стратегічних завдань модернізації. Використання громадянами України сукупності моделей політичної участі обумовлено специфікою національного політико-інституціонального

контексту, що об'єднує як формальні політичні інститути, так і неформальні, зумовлені особливостями політичної культури українського соціуму. Особливості політичної системи України, її трансформаційний характер, основні принципи взаємовідносин влади і громадян сприяли формуванню трьох основних моделей політичної участі – електоральної, протестної, дискурсивної.

Електоральна модель політичної участі. Незважаючи на всі розчарування в практичному функціонуванні української демократії, вибори залишаються реальним механізмом зміни влади, а участь громадян у них – засобом впливу на політичний процес. Особливості електоральної моделі електоральної участі громадян України визначається багатьма чинниками соціально-економічного, ідеологічного, інституційного характеру, які в сукупності формують установки – фактори сприйняття дійсності і самооцінки, мислення і діяльності громадян, що характеризують їх взаємовідносини з інститутами політичної системи і політичними лідерами, а також відображають суб'єктивну готовність громадянина до сприйняття тих чи інших життєвих орієнтирів, цілей, цінностей, норм і стереотипів участі, мовних формул, гасел тощо. Використання електоральної моделі політичної участі відбувається на фоні практики використання а-ресурсу, який сприяє відтворенню в українському політичному процесі патрон-клієнтальних зв'язків між елітою та громадянами. Як правило, ініціатива відновлення мобілізаційних форм політичної участі належить представникам регіональної або місцевої влади, які за їх допомогою виконують накази центральної влади щодо підтримки політичного курсу та забезпечують власну легітиміацію. З одного боку, патрон-клієнтальні зв'язки є захисною реакцією суспільства від перспектив політичної нестабільності, проте з іншого – вони створюють значні перешкоди на шляху демократизації українського суспільства, формування системи горизонтальних зв'язків в сфері політики та підміняють собою механізми громадянського суспільства.

Суттєві ознаки електоральної моделі політичної участі зосереджені в її геоструктурних характеристиках. Результати президентських виборів 1991, 1994, 1999 та 2010 рр. визначали східні регіони України, хоча їх переможці завжди використовували ідеологію західних регіонів країни.¹ Фактично, Західна Україна від початку постсоціалістичних перетворень була центром політичних інновацій з достатньо прагматичними орієнтаціями на київських політиків прозахідного, демократичного плану, тоді як Схід держави в цьому аспекті – периферією. Достатньо ефективно використовувалася схема, за якою Схід контролював економіку країни, а Захід формулював державну

¹ *Офіційні результати виборів Президента України 1 грудня 1991 р.*, „Урядовий кур'єр”, 14.12.1991, No. 38–39, s. 1; *Вибори Президента України 1999, Інформаційно-аналітичне видання*, ред. М. М. Рябець, М. І. Ставнійчук, ЦВК, Київ 2000, с. 400; *Президентські вибори 2010 р. Результати голосування по Україні*, <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>.

ідеологію, патрунував систему освіти та зовнішню політику. І тільки на виборах 2004 р. вперше загальнонаціональне лідерство виборів політик, ідеї якого були адекватні політичному центру України – західним областям².

Така ситуація дозволяє стверджувати, що регіональні інтереси в системі мотивації електорального вибору громадян України стабільно обіймають домінуючі позиції. Регіональні інтереси, які за своєю природою можуть бути ідеальними чи матеріальними, в умовах незавершеності політичних трансформацій змістовно наповнюються боротьбою за політичний статус територій, що позиціонується як базова умова духовного та матеріального розвитку регіону. Адже, регіональні інтереси формуються та існують у всіх державах, проте їх актуалізація регіональною елітою інтенсифікується під час модернізаційних та трансформаційних процесів. Фактично завжди основою для виникнення та зміцнення регіональної політичної ідентичності є артикульовані місцевою елітою переконання в тому, що регіон втрачає (політично, економічно, культурно) внаслідок дискримінаційної політики політичного центру. Поява регіональних політичних інтересів пов'язана з формуванням регіонального політичного простору мобілізаційного типу, основою якого є прагнення модернізувати відносини в системах центр – регіон та регіон – регіон, та потребує представництва економічних, соціальних, культурних інтересів регіону в політичному центрі. В ситуації, коли центр здійснює ефективну регіональну політику, забезпечує інтеграцію регіональних інтересів у загальнонаціональний контекст, використовує адекватні механізми представництва інтересів регіонів, відбувається їх деполітизація. Натомість в Україні – надцентралізованій державі, регіони позбавлені можливості приймати самостійні рішення, не мають достатніх ресурсів не лише для розвитку, але й для вирішення поточних місцевих проблем і забезпечення соціальних стандартів. Це дозволяє регіональній еліті загострювати увагу населення регіону навколо причин неможливості забезпечення реалізації соціально-економічних і культурних інтересів й створює передумови для переведення їх у площину політичного протистояння між центром та регіоном. У період виборів в Україні використовується реактивна модель представництва регіональних інтересів, тобто артикуляція та агрегація інтересів регіонів є скоріше реакцією на виклики політичного центру, які завдяки дискурсу регіональної еліти змістовно насичуються елементами загрози, що стимулює політичну активність населення регіону.

Специфіка електоральної моделі політичної участі громадян України багато в чому визначається існуючою можливістю звернення до електоральних форм політичного протесту, яке відбувається у ситуативно-протестній, системно-протестній та активно-протестній формах. Остання є найбільш

² *Вибори Президента України 2004 року. Електоральна статистика. Інформаційно-аналітичне видання*, ред. Я. В. Давидович, ЦВК, Київ 2005, с. 608.

виразним показником ставлення громадян до діючої системи влади, оскільки має стійкий, закономірний, повторюваний у часі характер з тенденцією до посилення. Для України, в якій демократичні стандарти виборів та виборчого процесу достатньо часто порушуються, існування протестного варіанту голосування є для громадянина шансом висловити власне невдоволення тим, як відбувається процес виборів, а для політиків набуває допоміжного значення у з'ясуванні суті суспільних настроїв виборців.

Тривалий час моделювання електоральної участі громадян України здійснювалося на інституційному фоні делегативної демократії. Одним з критеріїв успішності процесів демократизації, відходу від її делегативних ознак є характер політичної участі громадян у ситуації кризи. Як правило, рівень протестної активності громадян підвищується тоді, коли окремі політичні інститути не здатні ефективно виконувати свої основні функції, коли політична участь громадян визначається здебільшого мобілізаційними практиками влади, що підтримують і транслиують в системі політичних відносин безформений плюралізм, позначений високим ступенем фрагментації суб'єктів електоральних процесів, коли жоден з них не здатен зайняти домінуючої позиції або спрямувати свої дії на досягнення політичного консенсусу. Ця ситуація здатна провокувати громадян до використання більш активних форм протестної електоральної участі за межами виборчих дільниць.

Таким проявом перетворення невдоволення характером функціонування політичного режиму на електоральний протест громадян є явище політичного процесу в Україні, що отримало назву помаранчевої революції. Основними причинами радикалізації електорального протесту є, по-перше те, що на момент проведення президентських виборів 2004 р. більшість громадян України визначала їх як основну, реальну можливість кардинальної зміни політичного курсу. По-друге, ще на парламентських виборах 2002 р. сформувалося електоральне ядро, яке зробило ставку на перемогу представника опозиції на президентських виборах 2004 р. По-третє, масовість та радикальність були ознаками всієї виборчої кампанії опозиційного кандидата, що з одного боку, створювало ефект усенародної підтримки В.Ющенка, з іншого – формувало у громадян орієнтації на перемогу за допомогою всього відомого віяла політичної активності. По-четверте, мобілізація громадян на масштабну підтримку відбулася у передвиборчий період, коли до участі у ній окрім виборчих штабів були залучені сотні громадських організацій, неформальних об'єднань і груп громадян. Загалом, помаранчева революція сформувала новий досвід електоральної участі, окреслила нові форми політичної активності, стала свідченням успішної мобілізації достатньо великої кількості громадян України, яка стимулювалася вимушеною консолідацією окремих сегментів політичної еліти. Громадяни обрали для себе активні форми протестної електоральної участі, що стало для них інструментом зміни потреб та прагнень у сфері політики. Саме активна участь у цьому

етапі електорального циклу сприяла подоланню стереотипного уявлення, що публічна політика є справою інших, більш підготовлених людей. Саме президентські вибори 2004 р. раціоналізували електоральну модель політичної участі громадян України, що згодом підтвердилося перебігом виборчих кампаній 2006–2010 рр.

Протестна модель політичної участі. Політичний протест слід розуміти як організований супротив громадян політичній системі, офіційному політичному курсу, політичним рішенням, який здійснюється з використанням способів, що відповідають актуалізованим вимогам. Влада завжди сприймає масовий, навіть конвенційний політичний протест як небажаний прояв громадянської активності, що дестабілізує політичне та економічне життя. Інституційним фоном розвитку протестних форм політичної участі громадян є процес становлення та специфіка функціонування політичної опозиції. Достатньо умовно процес інституціалізації опозиції можна поділити на чотири основних етапи, кожному з яких відповідає та чи інша стратегія діяльності: (1) Правоцентристський етап (1989–1994 рр.) – опозицією була обрана стратегія відходу (малих справ), коли націонал-демократи, інкорпоруючись у владу, водночас залишали за собою право критикувати її. Така позиція опозиційних сил не сприяла акумуляції в межах цього інституту політичної системи протестного потенціалу громадян та його трансляції до стін ВРУ. (2) Лівоцентристський етап (1994–1999 рр.) – обрала стратегію лояльності – ведення торгу з правлячою групою та поступової інкорпорації у владу. Наслідком цієї стратегії стало зниження політичної протестної готовності громадян України у міжвиборчий період та віртуалізація інституту опозиції. (3) Еклектичний етап (грудень 1999–2004 рр.) – опозиція обрала стратегію протесту, тобто масової мобілізації громадян у міжвиборчий період. Вперше в Україні системна опозиція здійснила спробу переведення протестного потенціалу електоральної участі у площину реального протесту між виборами (лонгітюдна акція Україна без Кучми!/Повстань, Україно!). (4) Прагматичний етап (2005 р. – до сьогодні) характерний використанням стратегії відходу (малих справ³. Проте, якщо у період 1989–1994 рр. звернення до цієї стратегії мало до певної міри вимушений характер, то на даному етапі це свідомий раціональний вибір, який засвідчує дистанціювання опозиційних сил від дій та політики влади.

Ідеологічна розмитість влади в Україні призвела до втрати опозицією свого ідейного обличчя та політичної чіткості, оскільки політичні партії, що вважали себе опозиційними, змушені були займати межову позицію стосовно влади – вони підтримували одні її тенденції, намагаючись їх стимулювати, водночас виступаючи проти інших. Для влади її ідеологічна розмитість

³ Н. Ротар, *Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: Монографія*, Рута, Чернівці 2007, с. 151–152.

були безумовною перевагою, оскільки дозволяли привертати симпатії громадян різних, іноді протилежних політико-ідеологічних орієнтацій. Тоді як для опозиційних партій, що є продуктом ідеологізованої епохи модерну, настала криза політичної та ідеологічної ідентичності, наслідком якої є втрата опозицією сутнісних ознак. Опозиційність усіх політичних партій в Україні була тільки реакцією на дії влади, позбавленою самостійних альтернативних політико-ідеологічних програм, здатних активізувати громадян України на тривалий термін.

Одним з основних стримуючих чинників створення ефективної моделі конвенційного політичного протесту стала позиція ігнорування, обрана владою як механізм взаємодії з невдоволеними громадянами. Завершення оформлення протестної моделі політичної участі громадян України відбулося у третьому президентському електоральному циклі (1999–2004 рр.), який поєднав міжвиборчий та електоральний протест. Опозиції не вдалося надати акціям протесту достатньо критичних для влади масштабів, заручитися підтримкою більшості населення, залучити до них середній клас, молодь, інтелігенцію, створити системний та консолідований механізм опору владі, забезпечити певну системність дій у всіх регіонах України, що підкреслювало б загальнонаціональний характер акції, знайти та довести до свідомості громадян альтернативну ідею розвитку, яка на фоні заперечень існуючого стану речей виконала функцію каталізатора політичного невдоволення режимом Кучми. Водночас, навіть ситуативний, еkleктичний характер політичної опозиції засвідчив суспільству важливість функціонування цього політичного інституту, який здатен акумулювати політичне невдоволення громадян на інституційному рівні, мобілізувати їх, виконувати функції менеджера в акціях політичного протесту.

Слід зауважити, що після президентських виборів 2004 р. (до уваги не береться помаранчева революція, яка вкладається в парадигму електорального протесту), опозиція в Україні не вдавалася до спроб організації масштабних протестних виступів з чітко продуманим сценарієм, логікою та закритою для суспільства метою. Результати найбільш системної акції протесту проти прийняття Податкового кодексу засвідчили, що незважаючи на те, що влада не виконала повною мірою вимоги протестуючих, вони змусили її піти на певні поступки. У продовженні акції підприємців з політичними вимогами була зацікавлена опозиція, однак підприємці, що проводили акцію протесту проти Податкового кодексу, не були зорієнтовані на конкретну політичну силу, оскільки ідеологічно їх вимоги не вкладалися в економічний сегмент ціннісної моделі жодної політичної партії України. Водночас, саме цей протест засвідчив фактичну неможливість політизації протесту, який має чітко усвідомлену протестуючими соціально-економічну природу. Хоча, на нашу думку будь-який соціально-економічний протест має всі підстави

бути віднесеним саме до спектру протестних політичних дій, оскільки предмет такого протесту стосується економічної політики влади.

Дискурсивна модель політичної участі. До середини 90-х рр. XX ст. політичний дискурс в Україні набув „формату гри”, характер якого орієнтував громадянина на зорове сприйняття політики, зорову співучасть, моделювання мобілізаційної уваги, яка завжди є ситуативною за своєю природою. Наслідком цього стало формування уяви про політичний процес не як про структуровану, регламентовану сферу реальної діяльності, а як про простір, в якому здійснюється перерозподіл ролей та штучно формуються політичні інтереси. На початковому етапі процесу обговорення Конституції України громадяни України отримали можливість виступити як суб’єкт владного дискурсу⁴. Згодом, у зв’язку з посиленням протистояння між Президентом та парламентом, рухом політичного режиму в напрямку авторитарних традицій здійснення влади, відсутністю інституту системної опозиції, моделюванням владою згубної практики погрожування референдумом, громадяни України були відсторонені від участі у політичному дискурсі міжвиборчого періоду.

Починаючи з референдуму 2000 р., публічний дискурсивний простір української політики формується комплексом питань, пов’язаних з реформуванням конституційних основ політичної системи. Таким чином, участь в обговоренні політичної реформи була першою спробою використання громадянами такої форми політичної участі, як участь у загальнонаціональному політичному дискурсі в ролі одного з його суб’єктів. Характер цієї участі може бути визначений як інерційний, однією з причин чого стало й те, що сам дискурс, його форма, основні проблеми, механізми долучення визначалися виключно владою. Недопущення громадян до формування політичного порядку денного в загальнонаціональних масштабах дозволило владі, з одного боку, робити передбачувану політичну участь громадян на третьому етапі електорального циклу, контролювати її за допомогою політичних технологій на першому та другому етапах, з іншого – сприяти поширенню згубної практики використання абсентеїзму. 5–8% громадян, що реально взяли участь у всенародному обговоренні політичної реформи, є свідченням певної аполітичності громадян України і водночас опосередкованим аргументом того, що мобілізаційні практики влади не спрацьовують в обсягах радянських часів, коли були здатними забезпечити результат всенародної підтримки владних ініціатив⁵. Конструктивний баланс між аполітичністю та схильністю до політичної мобілізації буде досягнутий тільки тоді, коли основна маса потенційно активних громадян України досягне достатнього рівня компетентності, за допомогою якого контролюватиме владу.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Л. Шкляр, *Політична реформа в Україні: концептуальний аналіз*, „Наукові записки” 2002, No. 21, s. 9–10.

Саме дискурсивна модель політичної участі володіє усіма потрібними ресурсами та джерелами, здатними стимулювати зацікавленість громадян до участі в процесах політичного управління. Одним з найбільш бажаних для засвоєння громадянами України елементів цієї моделі є діалогова форма політичної участі, що визначається нами як процес обміну думками, судженнями, пропозиціями між усіма зацікавленими суб'єктами політичного процесу (насамперед органами державної влади та місцевого самоврядування, з одного боку, та інститутами громадянського суспільства, громадськістю і окремими громадянами, з іншого) з метою аргументованого переконання у правильності вироблених політичних рішень або зміни переконань шляхом сприйняття аргументів іншої сторони діалогу. Основою формування та використання діалогових форм політичної участі є принцип відкритого партнерства влади та громадян, в якому вони виступають рівними суб'єктами відносин. Кожен із суб'єктів діалогу наділений певними ресурсами, які стверджують їх суб'єктність та визначають потенціал участі у діалозі.

Масштаб і характер поширення діалогової моделі політичної участі залежить від того, як функціонує система держава – громадянське суспільство, оскільки тільки останнє здатне сформувати орієнтації на використання громадянами діалогових форм політичної участі. Можна говорити про чотири основних варіанти діалогу між владою та громадянами. Перший передбачає використання владою традиційної стратегії взаємодії з громадянами згори-вниз, яка ґрунтується на наданні останнім мінімуму інформації про перебіг процесу ухвалення політичних рішень та повністю заперечує їхню суб'єктність у процесі формування політичного порядку денного. Фактично, цей тип діалогу є монологом влади, який претендує виключно на схвальну оцінку з боку громадян. Другий варіант діалогу – взаємодія, обмежена згори, – є стратегією обмеженого діалогу, коли влада погоджується приймати пропозиції від громадян, проте не реагує на них. Третій варіант передбачає, що діалог є відкритим для дискусії між владою та громадянами, проте остаточний вибір пріоритетів залишається за владою, оскільки вона обирає стратегію взаємодії з громадянами за принципом „так..., однак...”. Четвертий варіант діалогу, який відповідає принципам функціонування демократії участі, формується на основі спільного володіння інформацією, тому пересічні громадяни є рівними поряд з владою суб'єктами політичного процесу, а їхні пропозиції мають таку ж вагу, як і пропозиції влади. Зауважимо, що тільки останній варіант діалогу між владою та громадянами передбачає і рівні права щодо контролю за реалізацією спільно ухвалених політичних рішень.

Сьогодні в Україні у повному обсязі реалізовано перший та другий варіанти діалогу та здійснюються спроби засвоєння третього варіанту. Однак нестабільний характер взаємодії між основними сегментами владної еліти, намагання тримати все під власним контролем не дозволяє їй обирати більш розкуті варіанти політичних стратегій у взаємодії з громадянами.

Як наслідок, створюються умови для поширення серед останніх тенденції до використання абсентеїзму як основної форми політичної участі, поглиблення кризи довіри до основних (демократичних за формою) політичних інститутів та зростання ймовірності делегітимації влади.

Базовим інструментом взаємодії влади та суспільства сьогодні визначені Громадські ради при центральних та регіональних органах виконавчої влади. Як засвідчили результати загальнонаціонального моніторингу реалізації Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства у 2009 р., робота громадських рад є однією з найбільш популярних та системних форм взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства. Станом на листопад 2010 р., громадські ради діяли при 71 органі виконавчої влади, з яких 51 – при центральних органах влади⁶. Говорити про їх ефективність як механізму реалізації громадянами діалогової форми політичної участі ще рано. Вже на початковому етапі формування мережі громадських рад оголилася низка проблем, яка дозволяє прогнозувати недостатній рівень результативності діяльності даного інституту. Позиція членів громадських рад засвідчують про перманентно відтворюване прагнення інститутів громадянського суспільства України інтегруватися в систему органів влади, що в свою чергу віддаляє їх від інтересів громадськості. Дійсно, діяльність громадської ради потребує певних ресурсів, проте на нашу думку рівень та ефективність впливу громадської ради на діяльність органів влади визначається максимальною фінансовою та організаційною незалежністю від останніх. А в разі, якщо інститути громадянського суспільства зацікавлені у впливі на владу, то вони повинні акумулювати власні внутрішні ресурси – чи то інтелектуальні (а не просити проведення семінару з метою підвищення власного рівня політичної культури), чи то фінансові, чи то організаційні.

Поза сумнівом, за певних умов дорадчі органи можуть ефективно функціонувати як інструменти громадянського суспільства та політичної участі. Однак, характеризуючи сучасний етап розвитку діалогу між органами влади і громадянами, можна виокремити тенденцію створення системи контролю над суспільними силами з метою впливу на громадську думку в умовах відсутності демократичних механізмів, за допомогою яких відбувається формування кредиту легітимності для чинної влади, насамперед системи представництва інтересів та незалежних ЗМІ. Згідно із концепцією політичного статусу К. Оффе, корпоративні відносини між органами влади та громадянами є відображенням системи політичної участі, де права громадян на

⁶ Фінальний звіт загальнонаціонального моніторингу реалізації у 2009 році Концепції сприяння розвитку громадянського суспільства на рівні міністерств та обласних державних адміністрацій, ред. О. Хмара, Ю. Рашупкіна, М. Лациба, http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/handouts_conference22Oct10.pdf.

участь в політичному процесі делегуються лідерам централізованих груп⁷. Відповідно, система взаємодії влади та громадян на рівні консультативних (дорадчих) органів при органах влади, за певних обставин, може набувати політичного статусу, яких конкретизується залежністю від ресурсів держави, контролем держави над представництвом інтересів, формальне регулювання внутрішніх відносин між членами громадської ради та органом влади, право на участь у прийнятті рішень при реалізації політичного курсу⁸.

Оскільки дорадчі органи створені за ініціативою держави, вони багато в чому виявляються залежними від її організаційних та матеріальних ресурсів, піддаються стійкій тенденції до бюрократизації, що може призвести до повного інкорпорування в структури влади. Для того щоб відокремити такі системи представництва, які демонструють „фіктивне існування організацій і маргінальну роль в публічній політиці, а також маскують нерівний доступ до процесу прийняття рішень”⁹, виокремлюють ліберальну (*societal corporatism* – певна автономія дорадчого органу від держави, що дозволяє ефективно відстоювати інтереси його членів) і державну (*state corporatism* – результат систематичного втручання влади в процес формування та функціонування консультативного органу при відсутності можливостей у нього зберігати відносну незалежність) моделі корпоративізму, які розмежовують ефективну і фіктивну діяльність громадських рад.

В Україні дорадчі органи володіють такими інституційними характеристиками, які в багатьох випадках дозволяють органам влади визначати склад учасників, процедури функціонування та фінансову складову. В умовах слабкої фінансової самостійності громадських організацій можливості консультативного органу представляти інтереси своїх членів суттєво скорочуються, перетворюючи їх на ще один канал трансляції державної політики. Фактично, дорадчі органи виконують легітимізаційну функцію, чому сприяють умови формування державної моделі корпоративізму. Тому результати діяльності нових інститутів, покликаних сприяти розвитку суспільного діалогу та громадянського суспільства в цілому, не дозволяють говорити про значні успіхи в просуванні ідей політичної модернізації, оскільки вони виконують латентні легітимізаційні функції і здебільшого не відповідають потребам представництва громадських інтересів. У випадку, коли системи представництва будуть незалежними від державного фінансування і ство-

⁷ Фінальний звіт загальнонаціонального моніторингу реалізації у 2009 році Концепції сприяння розвитку громадянського суспільства на рівні міністерств та обласних державних адміністрацій, ред. О. Хмара, Ю. Ращупкіна, М. Лациба, http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/handouts_conference22Oct10.pdf.

⁸ F. Wilson, *Review: Interest Groups and Politics in Western Europe: the Neo-Corporatist Approach*, „Comparative Politics” 1983, Vol. 16, No. 1, с. 106.

⁹ C. Offe, *Attribution of Public Status to Interest Groups*, [В:] *Organizing Interests in Western Europe*, ed. S. Berger, Cambridge University Press, New York 1981, с. 139.

риватимуться з ініціативи регіональних інститутів громадянського суспільства, вони будуть здатними ефективно артикулювати суспільні інтереси, що свідчитиме про певний ступінь політичної модернізації процесу управління.

Перспективи розвитку дискурсивної моделі політичної участі визначаються основними тенденціями модернізації сфери публічної політики в Україні. Вони пов'язані з посиленням ролі інститутів громадянського суспільства, впровадженням демократичних механізмів у процес формування політичного порядку денного, становленням принципів відповідальності виборних органів влади перед виборцями. Оптимізм щодо успіху демократичних трансформаційних процесів та модернізаційних ініціатив в Україні пов'язаний з особистою зацікавленістю громадян у використанні активних форм політичної участі у міжвиборчий період, яка суттєво залежить від потенціалу громадянського суспільства. Перспективи завершення процесу консолідації демократії в Україні залежать і від потреби громадян використовувати діалогову форму політичної участі, яка передбачає, що громадяни є рівним суб'єктом взаємодії як в ситуації ініціювання діалогу, так і в процесі його ведення, а всі сторони діалогу перебувають між собою у системних відносинах та набувають свого політичного значення тільки через зв'язок і взаємини з іншими суб'єктами цього процесу.

Інституційне становлення та опанування громадянами діалогових форм політичної участі у міжвиборчому політичному дискурсі є одним з обов'язкових параметрів завершеності процесу консолідації демократії. Перспективи цього процесу в Україні визначаються характером суспільної підтримки почуттів громадянського контролю, ініціативи, самостійності та критичності громадян стосовно влади й згортанням відновленої владою тенденції до підтримки неоестетистських настроїв. Сприятимуть поширенню орієнтацій громадян на використання діалогових форм політичної участі публічна зацікавленість влади у цьому процесі, створення відповідної законодавчої бази, надання громадянам доступу до всіх видів інформації та використання політичних можливостей.

Модернізація взаємовідносин влади та суспільства передбачає використання інноваційних технологій політичного управління. Електронне урядування як організація публічної влади з використанням ІКТ (*e-governance*), що включає різні ініціативи, також орієнтується на можливості е-демократії. У такому значенні трьома взаємопов'язаними функціями урядування – інформація, комунікація, участь – відповідає власний електронний інструментарій. Для України ключовим питанням є прогностична оцінка того, наскільки модернізовані демократичні інструменти сприяють підвищенню рівня і зміни характеру політичної участі та зміцненню політичної легітимності демократичних інститутів. Аналіз таких функцій інтернет-інструментарію як електронний доступ (*e-access*) до інформації, електронне консультування (*e-consultation*), електронне звернення до органів влади

(*e-petition*), електронні обговорення форум (*e-forum*) та електронне голосування, яке охоплює різні аспекти інформування та комунікації в політичній мережі засвідчує, що (1) електронний доступ (*e-access*) до інформації формується повільно, але цей процес має позитивну динаміку; (2) електронне консультування (*e-consultation*) в Україні є не внормованим та не розвивається; (3) електронне звернення до органів влади (*e-petition*) як форма існує, проте не має правової сили, відповідно використовується громадянами в обмеженому режимі; (4) електронні обговорення (*e-forum*) перебувають на стадії формування інструментарію; (5) стосовно електронного голосування, то в Україні ми зустрічаємо дві протилежні позиції – підтримки та заперечення – потреби та готовності українського суспільства прийняти та оцінити результати електронного голосування: на офіційному рівні лунають твердження. На законодавчому рівні процес е-голосування не визначено та не внормовано, проте поява в парламентському дискурсі цієї теми засвідчує про її актуальність для модернізації процесів політичного представництва в Україні. Ставлення до е-голосування залежить від національного контексту, який орієнтує на різні стратегії його впровадження: перший шлях починається з диференціації політичних сфер, коли вибори до місцевих органів влади розглядаються як полігон для випробування нових інструментів голосування; другий включає в себе розмежування етапів впровадження е-голосування, починаючись з введення електронної реєстрації, наступним впровадженням кабін (кіосків) для голосування та зрештою введенням дистанційного е-голосування. Обрання Україною того чи іншого шляху залежить від здійснених на експертному рівні оцінок переваг та загроз, що породжуються специфікою політичного процесу та дизайном політичних інститутів.

Свідоме використання громадянами України визначених вище моделей політичної участі передбачає певний, достатньо високий рівень, політичної компетентності. На нашу думку, сьогодні в Україні може використовуватися система каналів та механізмів формування компетентного громадянина: (1) реалізація проектів, спрямованих на підтримку громадянської освіти; (2) просвітницька діяльність неурядових організацій; (3) неперервна комунікативна взаємодія влади та суспільства, спрямована на формування постійного конструктивного діалогу з метою забезпечення легітимності існуючого порядку та надання йому стабільності; (4) ЗМІ, роль яких підсилюється здатністю виконувати функцію моделювання в масовій свідомості принципів використання діалогових форм політичної участі; (5) інститут політичної експертизи. Проте відправним моментом у підвищенні політичної компетентності громадян України, є поступове накопичення досвіду участі у розв'язанні проблем розвитку територіальних громад. Постійна практика звернення до діалогу з органами місцевого самоврядування сформує позитивний досвід та конструктивну модель політичної участі у вигляді діалогу на національному рівні політики.

На перешкоді формування ефективних і результативних взаємовідносин між владою та суспільством стоїть стабільна відсутність консенсусу щодо принципів функціонування політичної системи України, перш за все між інституційними суб'єктами політики. Основними причинами цього є відсутність відповідних традицій у політичній історії України та не завжди адекватне розуміння суті демократичних цінностей, які так чи інакше продовжують підпорядковуватися усіма сегментами політичної еліти проблемі соціальної справедливості, тоді як політико-правовий компроміс між основними суб'єктами політичного процесу повинен формуватися на конституційному та базовому рівнях політичних відносин. Основою першого рівня є визнання держави як верховної інстанції та формальних норм і цінностей, декларованих конституцією, усіма політичними акторами. Конституційний консенсус обмежується переліком демократичних правил політичної гри і не претендує на узгодженість з приводу основних економічних та політичних питань, його можна визначити як основу для ухвалення певних рішень щодо шляхів подальшого розвитку України, за умови забезпечення збереження можливості широкої варіативності політичних рішень. Тільки після досягнення конституційного консенсусу можна говорити про зниження впливу факторів, які призводять до політико-культурної фрагментації політичного простору та про необхідність зосередження зусиль інституційних суб'єктів політичного процесу на досягненні базового консенсусу. Його основою в Україні можуть стати некорпоративна модель узгодження політичних інтересів, засвоєння громадянами діалогових форм політичної участі та інтеграція країни до західноєвропейського співтовариства націй. Не сприяє формуванню конструктивних взаємовідносин в системі влада – суспільство і стабільна асиметрія вертикальних зв'язків між структурами влади та громадянами. Основною причиною асиметрії є незавершеність процесу інституціалізації системи представництва інтересів громадян, відсутність сталих традицій політичної участі та стереотипне уявлення громадян про модель діалогу в системі влада – громадяни.

Суттєвим гальмуючим чинником модернізації взаємовідносин в системі влада – суспільство є відсутність чіткого бачення політичного майбутнього України. Образ майбутнього та окреслення політичної перспективи є необхідною умовою як суспільного, так і особистісного розвитку. Потреба людини в оперуванні тією чи іншою моделлю політичного майбутнього пов'язана з тим, що її свідомість володіє здатністю до випереджального відображення дійсності. Образ політичного майбутнього задає загальну спрямованість дій в сфері політики і, відповідно, може бути описаний як система цілей, планів, поведінкових стратегій, спрямованих на їх здійснення. Найбільшої актуальності чітко сформульований образ політичного майбутнього набуває в період виборчого процесу, коли виборець перебуває у пошуках адекватних для нього моделей майбутнього, а політики намагаються найбільш чітко та систематизовано окреслити власне бачення політичного майбутнього держави.

Звертаючись до категорії образу політичного майбутнього, слід врахувати, що він є специфічним сплавом відображення політичної реальності, що сприймається політиком та попереднього власного політичного досвіду сприйняття політичної сфери та взаємодії з нею. Попередній досвід формує певні очікування, ідеали, еталони, які поєднуються з досвідом, створюють образ, що пропагується політиком як найбільш бажане майбутнє. Отже, образ – це лише відображення реальності в свідомості політика, проте не сама реальність. Але, після відбиття у свідомості та фіксації в ній у тому чи іншому вигляді, образ сам стає реальністю для політика, що впливає на подальше усвідомлення дійсності. Таким чином, аналіз образу майбутнього в структурі передвиборчого дискурсу слід починали з визначення оцінок політичного сьогодення, які традиційно фіксуються у преамбулі передвиборчої програми кандидата у Президенти України. На президентських виборах 2010 р. з 18 кандидатів, які брали участь у першому турі голосування, оцінки політичного сьогодення відсутні тільки у двох кандидатів – В.Литвина та Ю.Костенка, решта претендентів достатньо чітко позиціонували своє бачення політичного сучасного України, використовуючи дві моделі оцінки: (1) модель прямої оцінки та (2) модель опосередкованої оцінки. Змістовно, кандидати акцентували увагу на різних політичних проблемах або пропонували власну інтерпретацію, насамперед причин їх виникнення. Зокрема, використовуючи модель прямої оцінки сьогодення, кандидати у депутати наголошують на таких, найбільш гострих, проблемах політичного сьогодення: криза (І. Богословська та Л. Супрун); регіоналізація України (С. Ратушняк); сутність державної влади (С. Тігіпко та В. Янукович); штучність політичного дискурсу (М. Бродський); політична деградація (А. Яценюк); адекватність політичного курсу інтересам та потребам громадян України (В. Ющенко); тотальне панування олігархії та зруйнованість вертикалі влади (Ю. Тимошенко). Інші кандидати – О. Пабат, О. Рябоконт, В. Протівсіх, О. Тягнибок та А. Гриценко – використали модель опосередкованої оцінки політичного сьогодення¹⁰, сформульовані у вигляді метафоричних образів, що є відображенням кризового мислення в проблемних ситуаціях¹¹.

Здійснюючи порівняльний аналіз образів політичного майбутнього за такими критеріями як влада, президент, парламент, опозиція, партійна система, місцеве самоврядування, демократія, громадянське суспільство, ми дійшли висновку, що в образах політичного майбутнього, сформованого програмами В. Януковича та Ю. Тимошенко по-перше, відсутнє бачення суті

¹⁰ F. Wilson, *Review: Interest Groups and Politics in Western Europe: the Neo-Corporatist Approach*, „Comparative Politics” 1983, Vol. 16, No. 1, c. 106.

¹¹ Ph. Schmitter, *Still the Century of Corporatism. Social-political Structures in the Iberian World*, [в:] *The New Corporatism*, eds R. Pike, T. Stritch, University of Notre Dame Press, London 1974, c. 124.

і моделі влади, характеристик інституту президентства та функцій президента України, динаміки партійної системи, перспектив розвитку громадянського суспільства. По-друге, відсутність чітко сформульованих перспектив розвитку держави як політичного інституту, функціонування парламенту, діяльності опозиції, розвитку місцевого самоврядування в контексті потреби адміністративно-територіального реформування, консолідації демократії як стратегії політичного розвитку засвічує, що в українському політикумі фактично відбулася відмова від конкуренції в обмін на гарантії збереження статусів і ресурсів конкретних політиків. Водночас це є свідченням персоналізму політичного режиму в Україні, що провокує відсутність у передвиборних програмах чітких обрисів майбутнього та практично неминуче спричиняє переформатування системи політичних інститутів і практик як на формальному, так і неформальному рівнях. По-третє, запропоновані, як ми бачимо умовні, образи політичного майбутнього не є політичними альтернативами. Відповідно говорити про те, що українському виборцю пропонувалося здійснювати електоральний вибір на альтернативній основі, не варто. Обрання В. Януковичем та Ю. Тимошенко саме таких конструкцій передвиборних програм пояснюється тим, що політика і влада в Україні надто персоніфіковані – голосують не за образ політичного майбутнього, а за конкретного політика.

Елементи образу політичного майбутнього, які використані у передвиборчих програмах першої п'ятірки за результатами голосування у першому турі президентських виборів 2010 р., також ідеологічно не відрізняються між собою. Це засвідчує по-перше, відсутність чіткої стратегії внутрішньополітичного розвитку України та конкретного плану стабілізації політичної системи, який можна використати в разі перемоги; по-друге, загострення кризи політичних ідентичностей не тільки на рівні громадян України, але й серед політичної еліти. Оцінюючи політичний процес в сучасній Україні, варто не забувати про те, що на незавершеність політичних трансформацій суттєво впливає оновлене розуміння політичного процесу та його принципів, сформованих під впливом глобалізації.

Метод систематизації змістовних характеристик уявлень про політичне майбутнє, зафіксованих у передвиборчих програмах на президентських виборах 2010 р., дозволяє виокремити такі смислові групи щодо образу політичного майбутнього: (1) очікувані досягнення – передвиборчі програми С.Тігіпка, В. Януковича, А. Яценюка; (2) майбутнє в сучасному – передвиборчі програми В. Ющенка; (3) очікувані труднощі – передвиборчі програми І. Богословської, М. Бродського, А. Гриценка, Ю. Костенка, О. Мороза, О. Пабата, В. Противсіх, С. Ратушняка, О. Рябокonia, П. Симоненка, О. Тягнибока, Ю. Тимошенко, В. Литвина, Л. Супрун. Таким чином, переможцем президентських виборів 2010 р. міг бути тільки кандидат, чия програма у смисловому значенні базувалася навколо очікуваних досягнень.

Загалом, створення образів політичного майбутнього під час електорального дискурсу має базуватися на принципах відкритості та альтернативності майбутнього. Відкритість означає принципову невизначеність майбутнього і, в той же час, його залежність від дій конкретного політичного актора в сьогоденні. Конкретика передвиборчої програми вимагає відмовитися від утопічних спроб передбачити точну картину майбутнього, замінюючи їх описом контурів можливих траєкторій розвитку, виявляючи в них особливі «точки», чутливі до різних впливів. Питання «що станеться, після того, як я стану президентом?» має замінитися питанням про найбільш реалістичні наслідки здійснення тієї чи іншої альтернативи для політичної системи з акцентом на ризиках та можливостях, які відкриються перед суспільством та громадянами пропорована альтернатива. Такий підхід до формулювання контурів політичного майбутнього в електоральній ситуації забезпечить публічну конкуренцію бачення магістральних шляхів політичного розвитку. До них можна віднести широкий спектр проблем: від забезпечення прав людини як основоположних демократичних цінностей до причин зниження інтересу до участі у політичному житті. Сьогодні політики все частіше ведуть боротьбу не за ідеї, а за посади, тим самим втрачаючи політичний авторитет у населення. Багато громадян України починають вірити у те, що політичні партії перетворилися на комерційні організації, а їх лідери (як правило кандидати на пост Президента України) – на власників цих організацій. Це створює ситуацію, коли боротьба і протистояння політичних партій та їх лідерів набуває ритуального характеру. Проте, частка політиків завжди була і буде корумпованою, тому необхідно ширше подивитися на проблему мотивації політичної участі, що сприятиме відповіді на питання, чому сьогодні все менше громадян вступають у політичні партії. Актуальною для України є проблема справжнього, а не уявного, демократичного плюралізму, зокрема, необхідність інституціоналізованої опозиції в демократичній політичній системі та врахування позицій опозиційних партій у прийнятті політичних рішень.

Однією з першорядних проблем формування оптимістичного політичного майбутнього України є формування інтегративної ідеології та стійких політичних ідентичностей. Відсутність етичних і моральних цінностей у політичних еліт і політичного керівництва країни актуалізують значення суб'єктивних чинників в трансформаційних процесах. Якщо в багатьох постсоціалістичних країнах роль елітних груп виявилася позитивним чинником, реалізувавшись завдяки їх здатності досягти успіху демократизації через стратегію пактів, то в Україні вплив еліт на перехідний процес набув скоріше негативного характеру. Причому негативна роль, яку українська еліта зіграла на початковому етапі постсоціалістичних, аж ніяк не вичерпується помилками, допущеними представниками нової влади у визначенні пріоритетів здійснюваних нею перетворень або ж у самому процесі їх реалізації. Конфліктність, що домінує в діяльності представників різних сег-

ментів політичної еліти, ідейна нетерпимість і установки на перемогу над суперником, а не на досягнення політичного компромісу з ним, що опинилися властивими практично всім елітним групам як антидемократичної, так і демократичної орієнтації, не дозволили застосувати в українських умовах стратегію м'якого переходу. Ця обставина, що додалася до численних об'єктивних труднощів перехідного періоду, суттєво підсилює політичну напругу в українському суспільстві до сьогодні.

Одним з найважливіших результатів модернізаційних процесів є, на нашу думку, формування трьох базових моделей політичної участі, процес використання та оновлення яких підпорядковується логіці президентських електоральних циклів. Важливим стало й усвідомлення як владою, так і суспільством, необхідності формування дієвих інститутів громадянського суспільства як сукупності незалежних від держави акторів та каналів комунікації. Водночас, між громадянським суспільством та політичною сферою немає чіткого вододілу, оскільки громадянське суспільство здатне відкривати шлях в політику новим суб'єктам, які інтегрують в політичний дискурс нові проблеми та цінності. Таким чином, модернізаційний потенціал політичної участі на початку XXI ст. визначався не стільки її електоральними формами, скільки можливостями участі громадян у просторі публічної політики, яка є відображенням характеру та якості взаємовідносин між владою та суспільством.

Natalija Rotar

Polityczna aktywność obywateli ukraińskich w procesach modernizacyjnych jako odbicie relacji władza – społeczeństwo

Głównym wyzwaniem, z jakim boryka się współczesne ukraińskie społeczeństwo, jest zapewnienie znaczącego poziomu zaangażowania obywateli w proces modernizacji politycznej. Specyfika ukraińskiego społeczeństwa polega na tym, że zachodnioeuropejska praktyka modernizacji gospodarczej sama w sobie jest rozumiana jako czynnik sprzyjający masowej partycypacji politycznej, jako że posiadanie znacznych zasobów ekonomicznych i kognitywnych z punktu widzenia odejścia od wartości związanych z przetrwaniem na rzecz wartości związanych z autoekspresją nie przyczynia się do konsolidacji społeczeństwa wokół strategicznych celów modernizacji. W przypadku Ukrainy mamy do czynienia z określonymi modelami partycypacji politycznej, które wynikają z narodowych politycznych i instytucjonalnych uwarunkowań, które łączą w sobie formalne i nieformalne odzwierciedlają specyfikę kultury politycznej ukraińskiego społeczeństwa. Cechy ukraińskiego systemu politycznego i transformacyjna natura jego podstawowych zasad rządzących relacjami pomiędzy stosunkami pomiędzy rządem a obywatelami przyczyniły się do wykształcenia się trzech głównych modeli partycypacji politycznej: wyborczej, protestu, dyskursywnej. Modernizacyjny potencjał partycypacji politycznej początków XXI w. determinowany jest nie tyle przez jego elektoralne formy, a raczej możliwości, jakimi dysponują obywatele w sferze publicznej, co z kolei odzwierciedla charakter i jakość relacji pomiędzy państwem i społeczeństwem.

Natalija Rotar

Political participation of citizens of Ukraine in the modernization process of modernity as reflection of the relations in the system power – society

One of the major challenges facing the contemporary Ukrainian society is the institutional and motivation to ensure a high level of inclusion of citizens in the process of political modernization. The peculiarity of the Ukrainian society is that characteristic of Western societies practice of economic modernization is itself understood as favorable conditions for mass political participation, since possession of a large economic and cognitive resources for moving from survival values to self-expression values, compounded reinforced, sometimes decisive, values of the factor of political and ideological nature, which do not contribute to the consolidation of society around the strategic objectives of modernization. By citizens of Ukraine together models of political participation due to the specifics of the national political and institutional context, which combines both formal political institutions and informal caused by features of the political culture of the Ukrainian society. Features of the political system of Ukraine, its transformational nature of the basic principles of relations between the government and citizens contributed to the formation of three main models of political participation – electoral, protest, discursive. Modernization potential of political participation in the early twenty-first determined not so much by its electoral forms as possible the participation of citizens in the area of public policy, which is a reflection of the character and quality of the relationship between state and society.